

УДК 34.028

Костицький М. В., доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;
Кушакова-Костицька Н. В., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, професор Національної академії внутрішніх справ

Kostytsky M., Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Corresponding member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine;

Kushakova-Kosticka N., PhD in Law, Senior research fellow, Professor of Department of Philosophy of Right and Legal Logic of the National Academy of Internal Affairs

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ ПРАВА ЯК РЕАЛЬНІСТЬ³

OBJECTIVITY OF RIGHT AS REALITY

Менденції розвитку української юридичної науки за останні двадцять п'ять років, зокрема, теорії і філософії права, пов'язані з вирішенням сьогоденних проблем (часто в «пожежному» порядку) або підняття «на щит» питань хоча важливих, але далеко не першорядних. Можна згадати заледве десяток – півтора вчених, монографічні роботи яких є певним внеском у теорію і філософію права та примножують знання про об'єкт і предмет цих наук. А йдеться про фундаментальні юридичні науки, які становлять «дух» і «становий хребет» юриспруденції!

³ Рецензія на монографію: Євграфова Є. П. Об'єктивність права: проблеми теорії і реальність / Є. П. Євграфова. – К. : Парлам. вид-во, 2014. – 416 с.

У цьому контексті монографія Є.П. Євграфової присвячена об'єктивності права, є, власне, одним з тих винятків (про що згадувалось вище) і є першою працею у вітчизняному правознавстві, в якій право розглядається як самостійне, об'єктивне явище. Наукова цінність даного дослідження полягає в продовженні прогресивних традицій національної і європейської школи права, не випадковим є в ньому посилення на праці видатного вітчизняного правознавця і соціолога Б.О. Кістяковського, який наполягав «на визнанні за правом самостійного значення, адже право має бути правом, а не якимось додатком до економічної, політичної та інших сторін суспільно-державного життя». У зв'язку з цим можна стверджувати, що однією з характерних рис сучасної вітчизняної юридичної науки є повернення до ідей, теорій і доктрин вчених, несправедливо забутих за ідеологічних і політичних мотивів. Це зобов'язує авторку не лише на сумлінне дослідження названої проблеми, а й на підняття на високий належний рівень значущості права в життєдіяльності суспільства, держави, громадян – його беззаперечної для всіх цінності. З цим непростим завданням, судячи зі змісту монографії авторки успішно справились.

Насамперед відзначимо, що новизна дослідження полягає у зовсім іншому ставленні до права, ніж те, що поширене в науковій літературі, його характеристики як надбудовного, суб'єктивного явища. Пройшло майже три десятиліття, як було скасовано ідеологічну цензуру, домінуюча роль матеріалістичної діалектики як методології та імперативна вимога трактувати (за К.Марксом, Ф.Енгельсом, В.Леніним) право як надбудову над економічним базисом, та в юридичній науці (і навіть у теорії держави і права) це правило залишається зведеним до постулату, і мало хто прагне його переосмислити. Тому не дивно, що до цього часу з'ясування питання «що є право?» становить предмет однієї з самих гострих наукових дискусій як у вітчизняному, так і в зарубіжному правознавстві. Дійсно, як справедливо зазначено в роботі Є.П.Євграфової, якщо кожному ясно, що таке медицина, хімія, і чим вони займаються, то стосовно права існує повне непорозуміння (с. 29–30). Очевидно, що це потребує перегляду деяких світоглядних, методологічних і теоретичних конструкцій щодо характеристики місця та ролі права в суспільному устрої. В даному разі авторка не без підстав критично оцінює

розповсюдженні в літературі інтерпретації висновку К.Маркса про те, що «право не може бути вище економіки і культурного розвитку суспільства», що, на її думку, призвело до приниження ролі права, перетворення його в інструмент політики і публічної влади. З цим не можна не погодитися, зважаючи на те, що для громадянського суспільства, держави і громадян право є важливим і потужним ресурсом, користування яким потребує глибоких і всебічних знань. Більше того, право, підкреслюється в монографії, у взаємодії з економічними відносинами, як і з іншими суспільними явищами, є рівнозначним (с. 162–166). Це підтверджується сучасним станом взаємовідносин права та економіки в Україні, суперечливістю чинного законодавства, його невідповідністю об'єктивним вимогам права. Останнє, наголошує авторка, не є лише наповненням його абстрактними і ніби порожніми за призначенням нормами, а в дійсності має бути носієм загальнолюдських цінностей соціальної справедливості, свободи, рівності (с. 37–39). Інакше, вважає вона, право в суспільстві не буде сприйматися фізичними і юридичними особами як доступна для них цінність.

Вважаємо, що це дослідження є серйозною спробою переосмислення ролі і місця права в соціумі. Хоча, як на нашу думку, право як результат розвитку цивілізації і культури є фрагментом духовної сфери і є первинним по відношенню до економіки і політики.

Привертає увагу й те, що для обґрунтування концепції об'єктивності права авторка, на наш погляд, вдало, застосовує філософсько-соціологічний підхід, поділяючи при цьому вже висловлені вченими твердження про пошук, відкриття права в самому житті та адекватного його вираження законах держави (с. 52–53). Звідси, підкреслює вона, впливає нетотожність права і закону, хоча, як відомо, суттєвих зрушень у вирішенні цього питання немає, оскільки знаходиться в полоні конкуруючих між собою доктрин позитивізму (нормативізму), природного, лібертарно-легістського розуміння права тощо. Показовим є те, що в більшості наукових досліджень проблема об'єктивності права або замовчується, або висловлюються ледве помітні на неї натяки. Між тим, поняття об'єктивності права, судячи з монографії, є не таким однозначним. З одного боку, ним відображається достовірність реальній дійсності, самостійність і

незалежність права від свідомості і волі соціальних суб'єктів, з іншого, такими є лише окремі фрагменти права (структура, система, властивості, принципи). Проте, в цілому право характеризується суб'єктивним утворенням. У монографії наведено достатньо підстав для визначення права об'єктивним суспільним явищем, і в цьому сенсі піддано справедливій критиці заперечення навіть припущення ідеї об'єктивності права.

У філософській літературі об'єктивне трактується як таке, що існує незалежно від індивідуальної чи групової свідомості (хоча як об'єктивне іноді подається прояв групової свідомості). Об'єктивність проявляється як властивість реальності бути незалежною від суб'єкта, а також здатність суб'єкта фіксувати реальність як незалежну від нього і його пізнання. Іншими словами, об'єктивність як категорія філософії вказує на існування феноменів, незалежних від людської свідомості.

У пізнанні об'єктивного виділяють як аспекти онтологічний, пов'язаний із визнанням існування предметів і властивостей, та гносеологічний, виразом якого є визнання певних людських знань як незалежних від людського пізнання (у т.ч. розвитку науки і зміни уявлень про світ).

Авторка зробила перший, хоча і дуже важливий крок в обґрунтуванні об'єктивності права, зосередивши увагу на гносеологічному (пізнавальному) аспекті. Вимагати від неї в одному монографічному дослідженні всебічного розкриття гносеологічного (буттєвого) аспекту об'єктивності права було б забагато. Зрештою, онтологія і гносеологія об'єктивності права в єдності, цілісності – це вже діалектика. Очевидно, авторка ставила перед собою дещо інші завдання, а не розкриття змісту діалектики об'єктивності права.

Вважаємо цікавими судження авторки щодо значення в теорії та практиці правознавства наукових гіпотез, припущень, презумпцій. Аналіз даних категорій, наголошує вона, свідчить про те, що ледве не всі ідеї, теорії, доктрини в юридичній науці ґрунтуються на гіпотезах або припущеннях. Скажімо, до цього часу поки що ніким не доведено, що право – це законодавство, продукт державної влади, але як гіпотезу таке розуміння можна сприймати, так само, як інші припущення щодо розуміння права. Питання ролі наукової гіпотези у вітчизняному правознавстві, врешті решт, розглядається вперше, тому цікавою є ілюстрація

еволюції гіпотези від висунутої ідеї до теорії і доктрини, правильність і достовірність яких має бути підтверджена або спростована реальними фактами. Зокрема, такий еволюційний шлях пройшла теорія «широкого поняття юридичного процесу», яка мала значний вплив на розвиток правових форм організації та діяльності органів публічної влади, сьогодні це вже визнаний науковий факт. І навпаки, гіпотеза поступового відмирання держави і права, перетворення їх відповідно в правила та органи громадського самоврядування, а також сформована на її ідеях теорія права і держави, не підтвердилась розвитком суспільства. Більше того, як правильно зазначається в монографії, історичний досвід показав не тільки життєздатність права і держави, а й те, що вони є знаковим цивілізаційним досягненням людства.

Певним внеском авторки в розвиток юридичної науки, зокрема, теорії держави і права, на нашу думку, є ті положення монографії, що розкривають зв'язок права і держави, проблема, яка в останні роки привертає особливу увагу науковців. По-перше, слушно наголошується на їх взаємозалежності при пріоритетній ролі права, оскільки саме на правових засадах визначається статус і форма правління держави, організація публічної влади, межі здійснення нею повноважень тощо. При цьому авторка доречно звертає увагу на те, що не завжди між правом і державою існує такий тандем, бувають ситуації з протилежною тенденцією, коли держава тимчасово втрачає зв'язок із правом і таким чином перетворюється в зовсім іншу за сутністю політичну організацію – державу без права (фашистську, диктаторську, тоталітарну). На наш погляд, це застереження має важливе значення для вирішення практичних завдань державного будівництва.

У монографії справедливо зазначено, якщо в правознавстві розробці теорії праворозуміння приділяється значна увага, то такої уваги явно недостатньо стосовно державорозуміння. У цьому зв'язку імпонує позиція авторки щодо з'ясування даної проблеми, яка полягає в критичному ставленні, по-перше, до характеристики держави як органу примусу меншості над більшістю населення (суспільства), по-друге, щодо відчуженості від держави її фундатора – народу. Тому, підкреслюється в монографії, держава – це передусім об'єднання людей на засадах права, а точніше – це публічно-правовий союз народу.

Визначення у даному разі хоча і не нове, але забуте, і в сучасній історії людства набуває надзвичайно важливого значення, зокрема, в боротьбі українського народу за створення, збереження і розвиток своєї суверенної і незалежної правової держави.

Не менш важливими для становлення і розвитку національної держави, цілком слушно наголошується в монографії, є правова організація її публічної, особливо державної влади. Заслужують підтримки аналіз і сформульовані авторкою пропозиції щодо вирішення цього надто непростого завдання, особливо в умовах реформування публічної влади, яке давно очікується українським суспільством і його громадянами. Так, не викликає сумніву потреба в реорганізації організації діяльності парламенту України, більш чіткого визначення повноважень президента та уряду держави, системи судової влади і т.ін. Проаналізований у монографії вітчизняний досвід державного будівництва свідчить про допущені поспішність і забігання наперед у створенні деяких органів державної влади, що зумовило непомірні витрати державного бюджету на їх утримання, справедливий і пропорційний розподіл коштів на вирішення інших загальнодержавних проблем. Про це читачам буде цікаво знати, а також усвідомлено проникнути в складність і труднощі процесу пошуку правильної організації публічної влади в державі.

Відомо, що будь-який процес пізнання, в тому числі права, є пошуком істини, яка в контексті об'єктивності права розглядається в монографії. В юридичній науці ця тема видається далекою від завершення, показником чого є поки що невеликий на сьогодні обсяг її досліджень. Треба віддати належне авторці, яка, аналізуючи зазначену проблему, не схильна сприймати теоретичні розробки без їх критичного усвідомлення, як і ті, що канонізовано в т.зв. «вічні істини», беззаперечність котрих до сих пір культивується в науковій літературі, наприклад, «економічний детермінізм» по відношенню до права, його характеристика як надбудовного суб'єктивного фактора і т.п. У монографії аргументовано викладено положення щодо визначення об'єктивності правової істини, яка не є властивістю права, інтелектуальною стороною пізнання тощо (с. 157–159). Для авторки правова істина не є чимось раз і на завжди даним, а

змінюється одночасно з розвитком права, а *головне, полягає в об'єктивності* правової істини. Свої судження вона підтверджує аналізом положень чинної Конституції і законодавства України, що, на нашу думку, корисно для законотворчої та правозастосовної діяльності (с. 183–186).

Правда тут виникають певні застереження. Як для роботи з теорії права, міркування авторки щодо об'єктивності істини слушні. Однак з філософсько-правової точки бачення – традиційні (від М.С.Строговича) в юриспруденції міркування про матеріальну, об'єктивну істину виглядають сьогодні дещо архаїчно.

Авторка, як професійний суддя, вважає, що у здійсненні правосуддя, в процесі якого, крім знання приписів закону, головним завданням має бути встановлення істини у розглядуваній справі, що є результатом пізнання реальних фактів, відносин, їх оцінки тощо, з яких складатиметься законність, обґрунтованість і справедливість судового рішення у справі по суті.

З цим не можливо не погодитися. Але звернімося до процесуальних кодексів (зокрема, КПК). Де там є згадка про те, що суд встановлює істину? В монографії викладено положення про емпіричні форми прояву права, висвітлення яких на загальнотеоретичному рівні виглядає дещо поверхневим. У цьому сенсі авторка правильно застерігає від того, що далеко не все, в чому йдеться про право, є проявом його дії. Аналізуючи позиції вчених щодо цього питання, вона справедливо зауважує, що емпіричними формами прояву права вважаються лише ті, в яких виявляється діюче право (с. 194–196). Це дозволяє їй чітко окреслити межі предмету дослідження, виокремити з нього ті компоненти, які належать до інших, неправових сфер реальної дійсності. Усі ці аспекти ретельно проаналізовані в монографії, в тому числі, що помилково, як вважає авторка, віднесені до емпіричних форм прояву права (історичні правові пам'ятки, результати інтелектуальної діяльності тощо). Правильно підкреслюється наукова і практична цінність правових джерел-пам'яток, яка полягає в невичерпних знаннях про право впродовж всієї цивілізованої історії людства, а також їх збагачення кожним прийдешнім поколінням фахівців, використанням цих знань у законодавчій діяльності, кодифікації законодавства, способів

його удосконалення, а також у правозастосовній практиці. Також слушно в монографії наголошується на важливому значенні цих джерел правових знань для усвідомлення природи публічного і приватного права, судової, адвокатської, нотаріальної та іншої юридичної діяльності, правову класифікацію майна, об'єктів власності, форм і способів їх захисту, визначення правового статусу людини, конструкцій юридичної особи, поділу права на приватне і публічне тощо.

Цікаві думки висловлені авторкою щодо коментарів, в тому числі за назвою науково-практичних, до законів (кодексів), кількість яких в останні роки неухильно зростає (с. 198). Науково-практичні коментарі, як відомо, прирівнюються до однієї з форм неофіційного тлумачення правових норм. Визнаючи їх наукове і практичне значення, разом з тим авторка справедливо зазначає, що не всі такі коментарі за якістю відповідають вимогам правового життя країни, інтересам суб'єктів правовідносин. Чимало з них підготовлено поспіхом, без урахування аналізу судової та іншої правозастосовної практики і наукової думки. Користі від подібних коментарів надто мало, а шкоди завдається значної, в тому числі марні фінансово-матеріальні витрати, допущені неточності та помилки, викривлений вплив на стан правової культури і правосвідомості громадян, не говорячи вже про зайве перевантаження такими коментарями і без того громіздкого нормативно-правового масиву (с. 199). З цими міркуваннями авторки важко не погодитись, тому її пропозиція щодо необхідності впровадження спеціальних заходів для усунення подібної ситуації на т.зв. «правовому ринку» заслуговує підтримки. Таким заходом, вважає вона, мало б бути встановлення державного контролю за виданням коментарів, що сприятиме очищенню правового матеріалу від малокваліфікованих видань, які лише обтяжують правове розуміння, нерідко привносячи в нього плутанину та суперечність. Ефективним засобом стало б введення обов'язкового *ліцензування на право* видання будь-яких коментарів законів (кодексів), попередньо прорецензованих відповідними профільними науковими установами, освітянськими закладами, вищими інстанціями судових і правоохоронних органів. Насамперед йдеться про коментарі, підготовлені у приватному порядку незалежно від авторства

(одним чи кількома), і не стосується науково-дослідних установ НАН України, Національної академії правових наук України, вищих юридичних навчальних закладів IV рівня акредитації. Ця пропозиція, підкреслює авторка, спрямована на підвищення авторської відповідальності та належну професійну підготовку і видання коментарів законів (кодексів), а також на забезпечення державою юридичної *чистоти функціонування чинного законодавства* України. Жодним чином вона не спрямована на обмеження гарантованих Конституцією прав осіб на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), Європейською Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 10) та іншими міжнародно-правовими актами. Головне полягає в тому, щоб до громадян, як і до всіх інших суб'єктів суспільних відносин в користування надходила якісна юридична продукція.

Аналізуючи питання, пов'язані з характеристикою об'єктивності права, авторка непомітно для себе вийшла на проблему *наукового факту*, яка в юридичній науці майже не досліджена, хоча йдеться про достовірні й істинні знання про право, про наявність притаманних йому якостей або, навпаки, їх відсутність як таких у дійсності. Це говорить про те, на нашу думку, що правові гіпотези не можуть вважатися науковими фактами, оскільки їх достовірність та істинність потребує підтвердження або спростування, наприклад, того, що право – це законодавство і ніщо інше. Парадоксальність у даному випадку, в чому варто підтримати авторку, полягає в тому, що ніхто не заперечує проти існування права як реального факту, але міркування про те, що представляє собою даний факт (феномен) у дійсності, не тільки різні, але часом взаємовиключні.

У монографії міститься чимало інших положень, які заслуговують уваги і зацікавлять читачів. Підкреслюємо неординарність і складність теми дослідження, поставлені в ньому актуальні питання щодо з'ясування природи права і його функціонування в суспільстві як самостійного, об'єктивного явища. Авторкою опрацьовано численні наукові джерела, проаналізовано вітчизняне і зарубіжне законодавство, коректно ведеться полеміка з висловленими в науковій літературі позиціями, формулюється власна точка зору з досліджуваного питання. Разом з тим зауважимо, що бажано було б також

розкрити об'єктивність права в законотворчості та правозастосуванні, навести більш вагомі аргументи щодо гостродискусійних у юридичній науці питань теорії права, таких, як роль і місце доктрини (науки) в системі джерел права, формування в сучасних умовах доктринального права тощо.

Однак ці зауваження переважно носять характер дискусії і не впливають на високу позитивну оцінку праці в цілому. Вважаємо, що вихід у світ монографії Є.П. Євграфової є помітною подією у вітчизняному правознавстві, яка із зацікавленістю буде зустрінута науковцям та іншими читачами, для яких право є соціальною цінністю і сприймається як втілення справедливості, свободи, рівності.